

A „LÁTHATATLAN KÉZ” ÉS A PATERNALIZMUS AGRESSZÍV KÜZDELME A PIACI FOLYAMATOKBAN

GARACZI IMRE

A piaci terek léte az emberek közötti gazdasági kapcsolatok meghatározó kapcsolati helyszíne, s az itt létrejött nexusok és kontraktusok érdekeinek és szükségleteinek agresszivitása nagymértékben hozzájárult a társadalom és a politika mindenkori működéséhez. E fogalmak között rendkívül szoros összefüggésrendszerek állnak fenn. Ha visszatekintünk az emberiség történetében, láthatjuk, hogy általában a társadalmi viszonyok ágyazódtak be a gazdasági rendszerekbe, s nem fordítva.

A 17. századtól a *merkantilizmus* felszabadította a kereskedelmet, s nagyban hozzájárult a nyugati nemzetállamok megerősödéséhez. Az európai gazdaságtörténet következő szakaszának középponti kérdése az *önnszabályozó piac* létrehozásának kísérlete. Ennek a folyamatnak vezető teoretikusa Adam Smith skót közgazdász, aki az 1776-ban megjelent fő művében¹ a *munka termelőereje* és a *tőke működése* alapján értelmezi a gazdasági élet egészét. Elméletének kiindulópontja szerint akkor működik legjobban a gazdaság, ha az teljesen szabad, azaz spontán érvényesülhetnek összetevői. A kapitalizmus gazdasági folyamataiban a *láthatatlan kéz* fontosságát hangoztatja. Ennek alapja, hogy a *saját hasznunk* különféle közösségi hasznokat is létrehoz, s ezek a *legkevésbé sem szándékoltak*. Azaz olyan indirekt következmények, amelyek mozgásba hozhatnak egyéb gazdasági műveleteket. Smith kifejezése a piac szimbólumává vált, s ennek ellentéte, a *látható kéz* pedig az állam beavatkozó szerepét fejezi ki. A láthatatlan kéz fogalma egy *természetes rendre* alapozódik, ami azt jelenti, hogy a piac gazdasága mintegy önmagát szabályozza, azaz a termelők ellátják áruikkal a piacot, s ezeket a vásárlók – szükségleteik szerint – megveszik. Ha olyan árut visznek a piacra, amelyre nincs kereslet, akkor ezt vagy nem gyártják, vagy csökkentik mennyiségét. Ha valamilyen új termék iránt hirtelen megnő az igény, akkor a termelők ráállnak ennek gyártására, és elárasztják a piacot addig, amíg ez a szükséglet fennmarad. A láthatatlan kéz eme természetes rendje már korábban is megtalálható volt a 17. századi fiziokrata teoretikusok munkáiban. Smith elméletének egyik sarkpontja a *munkamegosztás* kérdése. Ebben fontos szerepe van az *önzésnek* és az *önérdek* halmozott képviseletének: „Az embernek viszont

¹ Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. Fordította Bilek Rudolf (A továbbiakban: Smith.)

állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára, és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk valakinek. Add nekem, amire szükségem van, és megkapod, ami neked kell; ez az értelme minden efféle ajánlatnak, és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat.”²

Mindez megalapozza a kapitalizmus sajátos *érzületetikáját*, amelynek legfontosabb jellemzője az *önszeretet*, s ebből kizárt a gazdasági műveletben a jóindulat és a jótékonyossági elv.³ Mindennek alapja a *cserélő hajlam*, amely rábír bennünket arra, hogy a szükséges javakat vétel, csere vagy egyéb megállapodás útján birtokunkba vegyünk, s ezáltal jön létre a munkamegosztás is. Smith felhívja a figyelmet arra, hogy a tehetség vonatkozásában az egyes emberek kevésbé különböznek egymástól, s ennek gyökerei a munkamegosztásból fakadnak. „A különbség a legelütőbb egyéniségek, mint például a filozófus és a közönséges városi teherhordó között, nem annyira a természettől való, mint amennyire az életmódból, a szokásból és a nevelésből ered.”⁴ A cserére való hajlam hozza létre a különböző foglalkozású emberek közötti szellemi különbségeket, de a másik oldalról szemlélve ugyanez a hajlam *hasznosítja* is az eltéréseket. Mindennek jelentőségét Smith egy, az állatvilágból hozott hasonlattal jeleníti meg.⁵

² In. Smith 64.

³ „Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik. Csak a koldus nyugszik bele abba, hogy embertársai jóindulatától függjön, de még az sem függ csupán attól. Tényleg a jószándékú emberek jótékonykodása látja őt el mindennel, amire szüksége van, hogy éljen. De noha végső fokon a jótékonyossági elv biztosítja számára az összes létfenntartási eszközt, ezeket nem kapja és nem is kaphatja mindenkori szükségleteinek megfelelően. Pillanatnyi szükségletei nagyobbik részét tehát ő is csak úgy fedezi, mint a többi ember: megegyezéssel, cserével vagy vásárlással.” In. Smith 64.

⁴ In. Smith 65.

⁵ „Szellemi képességét és hajlamait tekintve a filozófus természettől fogva feleannyira sem különbözik a városi teherhordótól, mint a szelindek az agártól, az agár a spanieltól, ez pedig a komondortól. A különböző állatfajták azonban, tartozzanak bár ugyanahhoz a fajhoz, alig vannak egymás számára. A szelindek erejét legkevésbé sem támogatja sem az agár gyorsasága, sem a spaniel okossága, sem pedig a komondor tanulékonyasága. Mivel pedig hiányzik a cserére és váltogatásra irányuló képesség vagy hajlam, ezeknek a különféle készségeknek és tehetségeknek a kihatásait nem lehet közös célra egyesíteni, és így azok az egész faj számára a legkisebb mértékben sem jelentenek előnyöket, nem teremtenek jobb létfeltételeket.” In. Smith 66.

Ezután elemzi a pénz eredetét és értelmét, majd összeveti az áruk természetes és piaci árát, valamint a munkabér és a tőkeprofit kapcsolatát. Tanulmánya második fejezetében a tőke világának modern szemléletét vázolja fel. Elemzései végén rámutat arra, hogy *a tőkést kizárólag saját profitjának maximalizálása érdekli*, és megjegyzi, hogy a korabeli Európában az ipari és kereskedelmi típusú tőkebefektetések biztosítják a leggyorsabb és legnagyobb hasznot, és kevésbé aktív a tőke mozgása a mezőgazdaságban. „Nap mint nap láthatjuk, hogyan keletkeznek roppant vagyonok egy ember életében az iparban és a kereskedelemben, sokszor nagyon kis tőkéből, néha pedig minden kezdeti tőke nélkül. Arra viszont talán egyetlen példát sem tudnánk felhozni, hogy a jelen század folyamán a mezőgazdaságban keletkezett volna ilyen vagyon ennyire szerény kezdetből. Európa valamennyi nagy kiterjedésű országában sok azonban még a megműveletlen föld, s ami talaj már művelés alatt áll, annak jó része még távolról sincsen kellőképpen kifejlesztve.”⁶ Smith fő művében elsősorban a modern kapitalizmus két tartóoszlopát, a *munka* és a *tőke* kapcsolatát elemzi. A kapitalizálódó világ leírásában azonban rámutat a gazdaság és az etika összefüggéseire, és ennek nyomait fellelhetjük értékelméletében, valamint az egyes társadalmi csoportok jövedelmi viszonyainak vizsgálatában is. Elemzők kimutatták, hogy nagy jelentőségű felismeréseket tett az *értéktöbblet-elmélet* kidolgozásában is. Munkássága kiemelkedő a modern közgazdaságtanban, s ezt bizonyítja, hogy napjainkban is világszerte gyakorta idézik gondolatait. Smith korában már látható volt, hogy a kapitalista gazdaság világa egyre bonyolultabb összefüggéseket eredményez, és a korai munkamegosztás nyomán napjainkig egyre jelentősebbé vált az egyes részterületek *szakosodása*. Etikai szempontból ez a folyamat együtt járt azzal, hogy a piaci mechanizmusokban részt vevő cselekvők közötti kapcsolatok egyre *személytelenebbé* váltak. A *profitmaximalizálás érdekében csak a gazdasági tevékenységhez kötött racionális cselekvés a mérvadó*. Smith fontosnak tartotta, hogy a gazdasági műveletekben fokozottan fordítsuk figyelmünket az *erkölcsi kérdésekre*. Részletesen bemutatta fő művében a profitot maximalizálni szándékozó gazdasági cselekvő elsődleges érzületét, az *önérdeket*. Másik jelentős művében (*Theory of Moral Sentiments*, Glasgow, 1759) viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a modern kapitalizmusban a gazdaságon kívül erkölcsi értékek érdekében a haszon maximalizálását csak egy bizonyos határig állíthatjuk a középpontba, azon túl tekintettel kell lennünk a közösségekben az etikai és lelki realitásokra is. E gondolat a későbbiekben, főleg a 20. században válik fontossá, hiszen teljes mértékben átszövi a társadalom életének minden területét. A gazdaság világának döntései ugyanúgy, mint az

⁶ In. Smith 413.
188

erkölcsi döntések, értékítéletekre alapozódnak, és ott kezdődik a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyaiban a személytelenedés, ahol az *ökonomista értékítélet* háttérbe szorítja az *erkölcsi értékítéletek* érvényeit.

A *láthatatlan kéz* közgazdasági modellje a szabad verseny tökéletességének ígérvényén alapul. Azt sejteti, hogy *a gazdaság egymással ütköző értékviszonyai rendszeresen egyensúlyi helyzetet alakítanak ki*. Ez a kijelentés természetesen fikció, hiszen ne feledkezzünk meg arról, hogy minden gazdasági cselekvést az emberi magatartások indítékai és motívumai hoznak létre. Ha egy társadalom pusztán a gazdasági törvényszerűségek célracionalitásának veti alá magát, akkor elszegényíti az emberi közösségek tagjainak egymáshoz való lelki kapcsolódásait, és nagymértékben sérülhet az emberi méltóság. *A gazdasági műveletek kapcsán soha nem szabad az egyéni és társadalmi cselekvésekben az erkölcsi szempontokat figyelmen kívül hagyni*. Ha a gazdasági racionalitás válik uralkodóvá, akkor egy idő után olyan közgazdasági törvényeket fogadnak el, amelyek természetesnek veszik az alapvető emberi autoritás alávetését. Erre példa „Ricardo bértörvénye, amely szerint a munkabér sohasem emelkedhet a létminimum fölé, vagy pedig Malthus tétele, amely a társadalom bizonyos rétegeinek nyomorát elkerülhetetlennek tartotta. A közgazdaságtan és az erkölcs tan két egymástól különböző tudomány. Mindkettő tárgya ugyanaz, az emberi cselekvés. A szempont azonban, amely szerint az egyik és a másik az emberi cselekvéseket vizsgálja, különböző. A közgazdaságtan szempontja az igénykielégítésre irányuló cselekvés a gazdasági elvnek megfelelően, amíg az erkölcs tan szempontja az emberi cselekvések jó és helyes vagy rossz és helytelen volta az emberi természetben (természetes etika) és az isteni kinyilatkoztatásban (vallás erkölcs) gyökerező erkölcsi elvek alapján. A két tudomány érintkezik egymással a gazdasági tevékenység célkritikai vizsgálatának területén.”⁷

A gazdasági cselekvés folyamata racionális érvek és racionális tettek megvalósítása. Fontos azonban azt figyelembe venni, hogy a gazdaság és a társadalom szoros összefüggésrendszere miatt *pusztán a közgazdasági tudományok önmagukban nem nyújthatnak kielégítő megoldásokat az etikai tudományok segítségével nélkül*. A fejlett modern kapitalizmus egyik legfőbb jellemzője az ipari forradalom korától az, hogy a gazdaság növekedési ütemét és a társadalom fogyasztói magatartását egyre inkább a kényszer motiválja.⁸

⁷ Muzslay István: *Gazdaság és erkölcs*. Márton Áron Kiadó, Leuven, 1993. 137. (A továbbiakban: Muzslay.)

⁸ „A gazdálkodás ésszerűségéhez nem elégséges az, hogy állandóan többet termeljünk és fogyasszunk. Nem lehet ésszerű gazdálkodásról szó ott, ahol a rendelkezésre álló nyersanyagokat, a tőkét, a fizikai és szellemi munkaerőt értelmetlen, haszontalan, sőt az egyén és a közösség számára káros anyagok gyártására pazarolják. A liberális

Mindez arra utal, hogy a gazdaságtudományok elsősorban mennyiségi és a mennyiséghez kötődő minőségi logika alapján gondolkodnak, s kevésbé fordítják figyelmüket az egyes közösségek kulturális, lelki és individuális összetevőire. *A gazdasági műveletek sem működhetnek erkölcsi-etikai rend nélkül.* Természetesen gyakorta előfordul, hogy egy ökonómiai aktus ellentétes bizonyos erkölcsi elvekkel, de az is nyilvánvaló, hogy *a társadalmak anyagi jóléte nem írhatja felül a tradicionális lelki és szellemi kultúrák értékeit.* A modern kapitalizmus történetében gyakori jelenség az, hogy az anyagi javakért folytatott küzdelmek háttérbe szorítják az emberi dimenziókat. Ebben az esetben a demokratikusan kialakított államhatalom felelőssége, hogy az egyensúlyt helyreállítsa a releváns igazságosság elvei alapján. Tehát, a *láthatatlan kéz* hibáit (szabad verseny) a *látható kéz*nek (állam) kell korrigálnia.

A korai kapitalizmus idején még elválasztható volt a gazdasági rendszer működése a társadalom életének egyéb területeitől. A későbbiekben azonban a gazdaság teljes mértékben átszőtte a modern társadalmakban az életvilág összes területét. A modern piacgazdaság létrejötté középpontba helyezte az árak irányító és szabályozó szerepét, és ez nagyban meghatározta az elosztás rendjét is. Mindez átalakította a polgárok viselkedéskultúráját, és követendővé vált az a szemlélet, hogy minden cselekvés mögött a gazdasági nyereségre való törekvést kell értéként figyelembe venni. A piac önszabályozó mechanizmusa arra épül, hogy minden termék értékesítésre készül, és ez egyben a jövedelmek forrása is.⁹

Mindebből fakad az, hogy a piac fejlődése elől el kell háritani bármely akadályt annak érdekében, hogy a kényszerű növekedés semmilyen módon ne kerülhessen veszélybe. A tőkés piac nehezen viseli a külső beavatkozásokat, intézkedéseket. A „jó politika” csak olyan beavatkozásokat végezhet, amelyek a piac fejlődését szolgálják. Polányi Károly szerint az önszabályozó

közgazdaság számára, mivel csak mennyiségekkel számol, és csak az emberi ösztönök mechanizmusát ismeri, nem fontos, hogy mit termelünk, és mit fogyasztunk. A fő dolog az, hogy a pénz forogjon, a piac ne pangjon, és minél nagyobb legyen a nyereség.” In: Muzslay 138.

⁹ „Maguk a megnevezések is jelzik, hogy az árak jövedelmeket tartalmaznak: a kamat a pénz használatának az ára, és azoknak a jövedelme, akik olyan helyzetben vannak, hogy pénzt tudnak felkínálni; a bérleti díj a földhasználat ára, és azoknak a jövedelme, akik földet kínálnak fel; a bér a munkaerő felhasználásának ára, és azoknak a jövedelme, akik eladják a munkaerejüket; végül a termékek ára azoknak a jövedelmét gyarapítja, akik vállalkozói szolgáltatásaikat adják el. A profitnak nevezett jövedelem pedig valójában két árhalmaz különbsége: a létrehozott javak árának és költségüknek, vagyis az előállításukhoz szükséges javak árának a különbsége. Ha ezek a feltételek teljesülnek, minden jövedelem piaci eladásból származik, és a jövedelmek épp elégségesek lesznek a termelt javak összességének megvásárlására.” In: Polányi 102.

piac megköveteli a gazdaság és politika területeinek szétválasztását. Ez a kíváncsi azonban fikció abból a szempontból, hogy a társadalom által a gazdaságban létrehozott javak elosztását mindig is befolyásolta a politika. A társadalom a modern kapitalizmus világában teljes mértékben alárendelődik a piaci gazdaság irányításának. Mindez fokozatosan ment végbe a 19. századtól kezdve, s végeredményét tekintve egy kettős tendencia bontakozott ki: „a piaci rendszer kiterjedését az eredeti áruk vonatkozásában végigkísérte a piaci rendszer korlátozása a fiktív áruk vonatkozásában. Míg egyfelől a piacok elterjedtek az egész Földön, s a piacra kerülő javak mennyisége hihetetlen méreteket öltött, másfelől intézkedések és eljárások hálózatát integrálták nagy hatalmú intézményekbe, hogy gátolják a piacnak a munkaerővel, a földdel és a pénzzel kapcsolatos működését. Míg az áru-, a tőke- és a valutavilágpiacok szervezete az aranystandard égisze alatt páratlan lendületet adott a piacok mechanizmusának, létrejött egy mélyen gyökerező mozgalom, hogy ellenálljon egy piacilag ellenőrzött gazdaság káros hatásainak. A társadalom védekezett az önszabályozó piaci rendszerben rejlő veszélyekkel szemben – ez volt az egyetlen átfogó jellegzetesség a korszak történelmében.”¹⁰

Mindehhez szükséges feltárni a piaci gazdaság kialakult fogalmainak belső tartalmait. Kiindulópontként a piac a gazdaság egyfajta alrendszerének tekinthető. Egy közösségben a társadalom szempontjából azt kell figyelembe venni, hogy komplex szükségleteit a piaci mechanizmusok nem képesek teljesen kielégíteni. Különböző közgazdasági elméletek a piacot elsősorban a termelői szektorhoz kötik, és ez az a terület, ahol az előállított és szolgáltatott javak találkoznak a fogyasztókkal. „Mekkora ez a szektor a gazdasági rendszer egészéhez képest? A válasz attól függ, hogy hol húzzuk meg a választóvonalat »termelő« és »nem termelő« közt. Tegyük fel például, hogy a piaci alrendszer a gazdasági rendszer egyharmadát teszi ki. Ez túl kevés? Vagy túl sok? Erről lehet vitatkozni; az ilyen arányok azonban az alrendszer rendszerhez viszonyított nagyságát mérik, s önmagukban nem bizonyítják, hogy »vegyes rendszerről« volna szó.”¹¹

A vegyes rendszer fogalmával kapcsolatban felmerül a *reális piac* és az *ideális piac* sémája. Sartori szerint a vegyes rendszer második eleme a *tervezés*. Ez azonban felvet további dilemmákat, ugyanis ha a tervezés totális módon mindenre kiterjed, akkor ez a piac korlátozását jelenti. A tervező maga az állam, amely szuverenitással rendelkezik a piac felett. Természetesen az állam piactervező (market planning) magatartásával arányosságra kell, hogy

¹⁰ In. Polányi 110.

¹¹ Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 176. Fordította Soltész Erzsébet (A továbbiakban: Sartori.)

törekedjen, hiszen az erős tervezés röghöz köti a piacot, míg a gyenge szabadjára engedi. Lindblom elmélete szerint a termelés folyamatában döntő módon jelenhetnek meg az állam beszerzései. Ez elvezethet a termelői és fogyasztói szuverenitás feloszlásához, s ezt egészíti ki azzal, hogy a piaci szocializmusban a termelőegységek megmaradhatnak magánvállalkozásoknak, míg az eladási egységek államinak. Ez az elmélet korlátozott abból a szempontból, hogy leszűkíti a fogyasztói szuverenitást, és ezzel együtt feltételezi, hogy a tervező (állam) szinte mindig tévedhetetlen és megvesztegethetetlen. A másik hiányosság, hogy a tervező tevékenységét viszonylag kevés szuverén intézmény ellenőrzi, s ezáltal néhányan hatalmas vagyonokhoz juthatnak kapcsolataik révén. „Tehát rögzítenünk kell: hibás s már eddig is sok tévedéshez vezető elképzelés az, hogy a gazdasági rendszerek közti különbségek fokozati jellegűek, és a piac és a tervezés keverési arányának változtatásával egyiktől eljuthatunk a másikig. Ezt pontosan érzékeli, aki a kollektivista tervgazdaságtól igyekszik a piachoz visszatérni. Ez a visszatérés nem egy adott keverék arányainak megváltoztatása, hanem *metabázisz eisz allosz génosz*, átváltozás egy más nemmé.”¹²

Mindezzel kapcsolatban fontos azt is megjegyezni, hogy a modern kapitalizmus történetében a piaci működések versenye elsősorban a kis és közepes vállalkozók tevékenységében látványos, s a multi- és transznacionalista nagyvállalatok gyakorta elkerülik a versenyt, azaz ellehetetlenítik a konkurenciát. A verseny tartalmát illetően fontos, hogy azt elsősorban struktúraként (játékszabályok) vagy intenzitásként (a versengés erőssége) szemléljük-e. Sartori háromféle versenyszabályt különböztet meg az intenzitás alapján: „lehet versenyezni kíméletlenül, az öngyilkosság határáig; optimális módon; vagy kockáztatás nélkül (amikor monopóliumok vannak, vagy léteznek érinthetetlenek).”¹³

Ahhoz, hogy az említett versenyformák korrekt módon működhessenek, szükséges megvizsgálni a *társadalmi rend* fogalmát. *F. A. Hayek szerint a rend a társadalom tagjainak kölcsönösen illeszkedő tevékenységtípusait jelenti.* Ennek elsődleges feltétele a szervezet, amelyet szigorú tervek alapján építenek fel. Természetesen a társadalomban léteznek *nem tervezett rendek* is, amelyek spontának. A spontán vagy önszerveződő rend az adott piac rugalmasságának függvényében jön létre. Hayek elméletének fontos eleme a *rend és egyéni szabadság* összefüggése. Az önszerveződő rend nem hoz létre kényszereket, a piaci szabályokhoz alkalmazkodó és visszacsatoló módon viszonyul. Ebből fakad, hogy a piacgazdasági rendszer elősegítheti az egyéni szabadság szélesebb körű megvalósítását. Ennek fontos feltétele a döntési

¹² In. Sartori 179.

¹³ In. Sartori 179.

szabadság kérdése, ami azt jelenti, hogy a folyamat minden résztvevője egyenlően és szabadon választhat a piac kínálta lehetőségekből.¹⁴

Ugyanezt a gondolatmenetet alkalmazhatjuk a piaci partnerek közötti *csere szabadságára*. A piaci tranzakcióban a résztvevők szabad akaratuk alapján lépnek kapcsolatba egymással, de gazdasági erejük egyenlőtlen lehet, hiszen az egyik fél, ha nagyobb erővel rendelkezik, korlátozhatja a másik magatartását. Itt a szabadság fokát az dönti el, hogy a felek felmondhatják-e az aktust. „Így aztán arra a konklúzióra kell jutnunk, hogy a piac és az egyéni szabadság közti kapcsolatot más rendszerrel összevetésben kell rögzíteni és megérteni. Eszerint a piaci rendszerek nem akadályozzák az egyént szabadságának gyakorlásában (a választás vagy a csere pillanatában), a piac nélküli vagy piacellenes rendszerek viszont korlátozzák, s végső soron elveszik a döntési szabadságát (kezdve a foglalkozás megválasztásának szabadságával).”¹⁵

Mindehhez szükséges, hogy a döntésekhez a megfelelő információk álljanak rendelkezésre, hiszen hátrányba kerülünk, ha nem birtokoljuk az adott piaci aktuállal kapcsolatos információkat. Hayek szerint a piaci műveletekben való részvétel egy *felfedezési folyamat*, amely komoly intellektuális felkészültséget igényel. Sartori még hozzáfűzi azt is, hogy mindezek alapján a piac világát nemcsak a láthatatlan kéz, hanem a *láthatatlan elme* is irányítja.

A közgazdasági eszmétörténetekben több ízben felmerült a piac elutasításának kérdése, amelynek alapja az *egyenlősítés* elve. Ez a szemlélet a gazdasági műveletek piaci terein megvalósuló ügyleteket sátáninak és gonosznak tartja. Természetesen az újkori piaci mechanizmusok maximálisan törekedtek az egyenlősítés és az esélyegyenlőség elvének kialakítására. Ez nem zárja ki, hogy ezzel párhuzamosan a piac nem preferálja a gazdasági műveletek kezdetén az azonos feltételeket. Mindennek háttérében az áll, hogy „az egyenlő indulási feltételek, mint tudjuk, egyenlőtlen bánásmódot igényelnek, s olyan szabályokat, amelyek a rosszabbaknak kedveznek, s a jobbakat büntetik; ez pedig ellenkezik a piaci verseny logikájával. Röviden, a piac az arányos igazságosság mellett van, az egyenlősítő megközelítés pedig a redisztributív igazságosság mellett; a piac az »ügyességben egyenlőket« favorizálja, míg az egyenlősítő megközelítés az »egyenlőtleneket« (azokat, akik kevésbé egyen-

¹⁴ „Fogyasztóként attól függ *tényleges* választási szabadságom, hogy mennyire van tele a pénztárcám. Termelőként attól függ *tényleges* választási szabadságom, hogy van-e annyi pénzem, amennyi az adott vállalkozás beindításához kell. Tehát ha a piacon a választási szabadság érvényesülését akarjuk látni, lényeges megszorításokkal kell számolnunk; sőt e megszorítások akár akadályok is lehetnek. Mindazonáltal megvan ez a potencialitás, s mint olyan, mindenki előtt nyitva áll. S ezt nem mondhatjuk el más rendekről vagy gazdasági rendszerekről s főleg nem a nem piaci rendszerekről.” In. Sartori 181.

¹⁵ In. Sartori 181.

lők). A piaci rendszer önmagában és önmagától nem egyenlőségellenes; de az egyenlősítő program hívei szemében annak kell tűnnie.”¹⁶

Vajon tényleg kegyetlenül gonosz-e a piac? Nyilvánvaló, hogy a szabad versenyen alapuló gazdasági folyamatokban a rátermettebbek, az alkalmasabbak, az ügyesebbek érik el hamarabb céljukat, hasznukat. Ebben a kérdésben egy mérlegelv valósul meg, ugyanis ahol nyereség jelentkezik, ott veszteséggel is van. A társadalmat alkotó egyének képességeiket, indítékaikat és felkészültségüket tekintve rendkívül különbözőek. Ebből következően nyilvánvaló az, hogy a szerény ismeretekkel és rátermettséggel rendelkező emberek rendszeresen háttérbe kerülhetnek, ellehetetlenülhetnek és az aktív piaci folyamatok közelébe sem jutnak. A piac mechanizmusa csak a győzelemre törő érdeket értékeli, s így „a piac kegyetlensége társadalmi kegyetlenség”.¹⁷ Ugyanakkor az is igaz, hogy a szabad piac törvényei a gazdag tőkést is egy pillanat alatt szegénnyé tehetik. Sartori ehhez még azt is hozzáteszi, hogy az sem jelentene változást, ha a tőkést kiiktatnánk a piaci mechanizmusokból, hiszen nem a tőkés tartja fenn a piacot, hanem fordítva. Tehát látnunk kell, hogy a tőke és a tőkés eltávolítása nem oldja meg a piac könyörtelenségét. Ezzel összefüggésben – Sartori szerint – az sem igaz, hogy a piac azért gonosz, mert *kegyetlenül egyéniszolgáló*. E kérdés megfjtéséhez a *gazdasági érték* fogalmát kell megvizsgálnunk. Már a 17. századi gazdasági elemzők számára világos volt, hogy egy áru adott szituációbeli forgalmi értéke valójában nincs kapcsolatban a természetes, benső értékkel. A közgazdaságtudomány egyik – csak kevesek által vitatott – megállapítása, hogy a *csereérték* valahol a *termelő ráfordítása* és a *fogyasztói ár* között helyezkedik el. Ricardo nyomán Marx állította fel az *objektív érték* eszméjét, amelyhez Hegel elidegenedés (Entfremdung) fogalmát tette kiindulópontul. Ennek alapján Marx nem a csereértéket, hanem a *munkaértéket* vette alapul. E két értékfogalom között az a különbség, hogy a csereérték a piaci szükségyszerűség realitása, míg a munkaérték nem más, mint egy elvi feltételezés. Mindezt egy példával illusztrálva: ha egy kesztyűkészítő tízóra munkával készít el egy pár kesztyűt, viszont egy másik *ugyanazt* negyven óra alatt, akkor ez utóbbinak négyszer annyit kellene fizetni.

A későbbiekben Marx maga is belátta, hogy a munkaérték forgalmivá tétele képtelenség, ezért ezt átnevezte *átlagértéknek*, de ezzel sem jutottunk többre, hiszen nyilvánvaló, hogy a rövidebb idő alatt előállított terméket fogjuk megvásárolni. Marx megpróbált egy olyan értékfogalmat kialakítani, amely az egyén érdekeit fejezné ki a piaci viselkedés során. „A piac logikája viszont éppoly nyilvánvalóan *egyéinközömbös*. Igaz, Marx felismeri, hogy az

¹⁶ In. Sartori 182.

¹⁷ In. Sartori 183.

elvét nem lehet szó szerint alkalmazni. Megengedi továbbá, hogy mielőtt a munkásnak kifizetnék a munkabért, a társadalmi termékből levonjanak (a termelési eszközök korszerűsítésére és bővítésére, igazgatási költségekre és hasonlókra), úgyhogy nem igaz, hogy a munkást a munkaidejének megfelelő teljes hozam megilletné. Ezek a korrekciók azonban nem változtatnak Marx összefoglaló formuláján: »mindenkinek munkája szerint«. E formulából világosan következik kapitalizmuskritikája. A kapitalizmus »kizsákmányolja« a dolgozót. Hogyan? Azáltal, hogy a tőkés rendszerben a dolgozók kevesebbet kapnak, mint ami őket megilleti, s azáltal, hogy ezt az őket megilletőt az objektívtól érték határozza meg, amely viszont attól függ, hogy a *dolgozónak* mennyi munkája fekszik az általa előállított termékben. Ha mindezt tisztáztuk, megint csak a paradox konklúzióhoz jutunk: Marx az, aki – a kommunizmus nevében – védelmezi az egyéneket, akiket a piac ignorál és szétmorzsol. A piaci rendszert illetően Marx a minden egyént a *saját* munkájánál fogva megillető illetményi jogok szószólója.¹⁸

Tehát gazdaságtudományi nézőpontból Marx feltevése alapvetően *kollektivist* etikai elvek alapján bírálja a kapitalizmus piaci mechanizmusát. Mindehhez szükséges azt is megvizsgálnunk, hogy honnan számítjuk valójában a kapitalizmus kezdetét. A szó eredete a latin *caput*, fő, fej kifejezésből származik, és a 18. századig melléknévként volt használatos. Csak az ipari forradalom időszakától vált főnévvé, s innentől jelenti a gazdag, pénzes embert. A kapitalizmus – mint átfogó fogalom – a 19. század első harmadától terjed el, s innentől jelenti a *befektetésre szánt gazdaságot*. „Ezek után nyilvánvaló, hogy a tőkefelhalmozásnak nemcsak hogy örökké kísérnie kell minket, de a haladás és a technológiai imperatívuszok függvényében állandó növekedésére kényszerül. Akár tetszik, akár nem, a tőkefelhalmozás ugyanúgy szükséges egy kollektivist gazdaság, mint egy piacgazdaság számára. Akár tetszik, akár nem, társadalmaink az értéktobbleten (a munkaérték meg nem fizetésén) alapulnak, s ebben az értelemben, ebből a szempontból nem lehetnek antikapitalisták.”¹⁹

Így válik Marx elmélete fikcióvá, esetleg jóindulatú utópiává, hiszen ha megszüntetnénk a *kizsákmányolást*, ez legfőképpen azt jelentené, hogy lehetetlenné válna a *tőkefelhalmozás* is. Hogy ezt teljesen tisztán láthassuk, fel kell tárnunk a *piaci viszonyok* és a *demokrácia* közötti összefüggéseket. Az

¹⁸ In. Sartori 184–185. Mindehhez még szükséges hozzáfűzni azt, hogy Marx szükségletelmélete, melyet az 1875-ben írott *A gothai program kritikája* című művében fogalmazott meg, három alapelven nyugszik: a termelésben előállított javakból az elosztás során *mindenki munkája, képességei és szükségletei* szerint részesüljön. Ez azonban csak egy megvalósult kommunizmus utópisztikus bőség-társadalmában lenne lehetséges.

¹⁹ In. Sartori 187–188.

elmúlt kétszáz esztendőben a demokrácia fogalma elsősorban a *liberális* demokráciát jelentette. A felvilágosodás gondolkodói teremtik meg modern módon a *civil társadalom* eszméjét, ami együtt jár a korlátozott állammal, a mindenkori hatalom ellenőrzésével és a polgár szabadságának védelmével. Ekkor még e fogalom nem reflektál különösképpen a gazdaság világára. A későbbiekben, amikor a liberalizmus összekapcsolódik a demokrácia ügyével, már elkerülhetetlen, hogy a liberális demokrácia ne kötődjön nagy felületeken a piacgazdaság világához. Ezt az összefüggést közgazdászok és eszmétörténészek különféleképpen értelmezték az elmúlt száz esztendőben. Felmerült az a változat, hogy például egy átalakuló országban vagy földrajzi régióban először a gazdaság világát kell reformokkal felépíteni, s ezután alakul ki a politikai demokrácia. Ez a forma ugyan előfordult, mégsem tehető általánossá. Tehát leegyszerűsítve: a gazdasági jólét elősegíti-e a demokratikus társadalmi körülmények létrejöttét? Ha a történeti valóságot nézzük, akkor azt látjuk, hogy megoszlik a két fogalom elsődlegességének „versenye”. Működő demokráciák általában nem befolyásolják alapvetően a piacot. Mindkét variációra számos példát találhatunk. (Természetesen itt le kell számítanunk a klasszikus szélsőségeket. Például Kuvait képes volt megteremteni az általános jólétet, annak ellenére, hogy a demokráciának talán csak a hírét ismerték, míg Uruguayban a demokrácia rövid tündöklése és pazarló gazdálkodásmódja éppen a gazdasági élet hanyatlását vonta maga után.)

Bizonyos esetekben a különféle piaci rendszerek demokrácia nélkül működnek. A liberális demokráciákhoz azonban szorosan kötődnek az eltérő piaci viszonyok. „Így hát bizonyos, hogy a piac *nem elégséges feltétele* a demokráciának; kérdéses ellenben, hogy *szükséges feltétele-e*. Tehát miután megállapítottuk, hogy a piac önmagában nem vezet demokráciához, azt kell még megnézni, hogy a demokrácia megkívánja-e a piacot. Optimalizáló nézőpontból valószínűleg igen; a szükségszerűség értelmében talán nem.”²⁰

E gondolatmenet megoldása az lehet, hogy a gazdaság vonatkozásában a liberális demokrácia szociális elosztást is középpontba állító törekvése feltétlenül a növekvő gazdaságra alapozható csak, hiszen az igazságosság miatt mindig biztosítani kell, hogy az elosztás során a társadalom összes nagy rendszere elégséges módon részesüljön. Ezt a típust csak az akadályozhatja meg, ha a gazdaság tartós válságba kerül, vagy csődbe megy. Mindezek alapján vált a fejlett euroatlanti világ a második és a harmadik világ példájává, egyetemes, elérendő céljává. Ezt bizonyítja, hogy a 20. század közepétől óriási méretű a legálisan és illegálisan bevándorlók nyomása a Nyugatra.

²⁰ In. Sartori 193.

A gazdaság érdekei és kikényszerítő szerepei bármennyire is maguk alá gyűrik a *politikát*, mégsem válhatnak azonossá. Hiszen ha ez történné, úgy megszűnne a megosztott hatalom ellenőrző szerepe a civil társadalom egyéni szabadságai felett, azaz, ha a hatalom totális koncentrációt hoz létre, amelyben maga a gazdaság válik a politika legfőbb kifejezőjévé, akkor az egyén minden vonatkozásában teljesen kiszolgáltatott lenne. Tehát mindezek alapján szükséges azt feltételeznünk, hogy a demokrácia és a piac kapcsolata egy adott társadalomban csak egy optimális mértékig kötődhet össze, s ez nem lehet kötelező érvényű.

A 20. század 60-as éveitől alakult ki az az új közgazdasági modell, amely már képes volt a *politikát mint csereértéket* felmutatni a gazdasági elméletekben. James M. Buchanan Nobel-díjas közgazdász veti fel, hogy „A »politika közgazdasági elmélete« csak akkor emelkedik ki a kilátástalanságból, amikor az emberi magatartással kapcsolatos *homo oeconomicus* posztulátumot *kombináljuk* a politika mint csere paradigmájával. Fogalmilag egy ilyen kombináció lehetővé tesz egy olyan elemzést, mely bizonyos tekintetben összehasonlítható a klasszikus közgazdászokéval. Amikor az egyént úgy ábrázoljuk, mint aki a politikában és más magatartási megnyilvánulásaiban egyaránt önérdekét követi, akkor az alkotmányos kihívás abban áll, hogy olyan intézményi kereteket, szabályokat hozzunk létre, melyek a lehető legnagyobb mértékben korlátozzák az effajta érdekek kizsákmányoló alkalmazását, és ezeket az érdekeket a közjó irányába terelik. Ezért nem meglepő, hogy a közösségi választások gyökereit, melyek az itt azonosított mindkét elemet tartalmazzák, implicite megtalálhatjuk az amerikai Alapító Atyák írásaiban is, mindenekelőtt James Madisonnak a „The Federalist Paper”-hez való hozzájárulásában.”²¹

Mindez nagyon fontos szerepet tölt be a *modern közösségi választási elméletekben*, és e két központi elem kombinációja érhető tetten – immáron planetáris, illetve globális értelemben – a gazdaság és politika kapcsolatában. Az, hogy e két variációt milyen arányban favorizálják az egyes közgazdasági eszmetörténetek, attól függ, hogy milyen értékfilozófia szempontjait veszik éppen alapul.²² Buchanan fejtegetéseinek jobb megértéséhez fel kell idéznünk

²¹ In. James M. Buchanan: *Piac, állam, alkotmányosság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 37. Fordította Szegő András (A továbbiakban: Buchanan.)

²² „A bürokrácia, a bürokratikus magatartás és szabályozás elméletével foglalkozó művek inkább a *homo oeconomicus* elemet hangsúlyozták, míg az alkotmányt elemzők inkább a politika mint csere paradigmájára épültek. A modern közösségi választási elméletnek ez a két vonulata nem zárja ki egymást. Még ha a politikát és a politikai folyamatot végső soron a csere paradigmájában modellezzük is, az egyszerű és közvetlen megfigyelés azt sugallja, hogy a politikus, a bürokrata a modell fontos eleme. És ezek a személyek ugyanúgy cselekszenek, mint bárki más, akit a közgazdaság-

Adam Smith – a korábbiakban már említett – megállapítását, ami szerint: „Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarataától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiességükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.”²³

Ugyanis a piaci viszonyok között a cél a legszűkösebb erőforrás, a szeretet iránti igény lehető legnagyobb mértékű minimalizálása. Ennek következtében érdekes vita alakult ki a közgazdászok körében arról, hogy a profit hatékony eléréséhez milyen mértékben van szükség szeretetre. Buchanan okfejtésében részletesen elemzi a kapitalista gazdasági rend *spontán rendjének és rendetlenségének* összefüggéseit. A *spontán koordináció elve* a hatékonyságban jelenik meg, mert a versenyben a szabad értékek alapján megvalósuló szabad befektetések biztosítják a jelentkező piaci vákuumok betöltését. Buchanan ezt az elvet három indokkal támasztja alá: ezek *politikai, esztétikai és gazdasági* érvek. Mindezzel azt érzékelteti, hogy a piaci folyamatokban a *láthatatlan kéz* működése alkalmas a szélsőségek kiegyenlítésére, a felmerülő hiányok betöltésére, és szolgál „a nemkívánatos, mint a kívánatos rend jellemzésére.”²⁴

A látszólagos anarchia a gazdasági folyamatokban nem teremt minden esetben káoszt, hanem alkalmas arra, hogy a láthatatlan kéz etikai normákat alakítson ki, s ezzel megteremtse a piaci folyamatok egyensúlyát. Buchanan azt látja, hogy igenis fontos az egyéni hasznosság-maximalizálás erői számára, ha a politikai befolyástól függetlenül működhetnek, mert ezáltal biztosított a zavartalan piac. Ugyanakkor, adott szituációban az államnak vagy a törvény rendjének korlátoznia kell a láthatatlan kéz abszolút függetlenségét, mert a társadalom életének számtalan olyan eleme van, amelyeket a modern államban nem bízhatunk rá a spontán működésre. (Ilyen elem a gazdasági hatalommal való visszaélés vagy a leszakadó társadalmi csoportok támogatása.)

Ezzel eljutottunk a *piaci mechanizmusok* és az *igazságosság* kérdésének kapcsolatához. E kérdés elméletének kidolgozásához nagymértékben járult hozzá F. A. Hayek Nobel-díjas tudós elmélete, mely filozófiai alapokból származik. Kiindulópontja szerint „A társadalmi tevékenységek rendjével kapcsolatos bármely értelmes fejtegetésnek abból az alapvető feltételből kell kiindul-

tan vizsgál. Ennek az egyszerű ténynek a felismerése és a modern politika intézményi környezetébe ágyazott következményeinek pozitív elemzése és kifejtése fontos adalék egy átfogóbb komparatív elemzéshez, melynek az alkotmányos reform bármely tárgyalását meg kell előznie. Épp a modern bürokrácia és szabályozáselmélet felismerései tették nyilvánvalóvá, hogy új intézményi korlátokra van szükség.” In. Buchanan 38.

²³ In. Smith 64.

²⁴ In. Buchanan 42.

nia, hogy mind a cselekvő személyek, mind az ezt a rendet tanulmányozó tudósok alkatilag és megváltoztathatatlanul tudatlanok azoknak az adott, konkrét tényeknek a sokaságát illetően, amelyek az emberi tevékenységnek ebbe a rendjébe belejátszanak.”²⁵ Ebből származik az a kérdés, hogy átvihető-e a cselekvés egyéni logikája a társadalom működésének egészére? Itt fontos megvizsgálnunk a hayeki elmélet azon tételét, miszerint „Az egyén fölötti szférákkal kapcsolatban az egyén által megfogalmazott kijelentések ereje így lényegében elvész. A »világ«-nak nála semmi köze az »akarat«-unkhoz vagy akaratumnak a világhoz. A társadalmi rendet fenntartani hivatott szabályok és az egyén által kívánatosnak tartott célok között az egyén szintjén konfliktusok adódnak. Az egyén elvileg akár a szabályokat, akár céljait módosíthatná, elvethetné tudatlanságának napfényre kerülése esetén. Hiszen sem azt nem tudhatja biztosan, hogy a szabályok a jók, sem azt, hogy a céljai a jók. Hayek elmélete szerint azonban a tudatlanság mindig amellet érv, hogy céljainkat, azaz *magunkat* fogjuk vissza. Az emberi szellem korlátainak felismerése szerinte *mindig* alázatra int. S hogy mért ezt választja? Mert a szabályok által védett rend az, »amely egyedül képes elviselhetően biztonságossá tenni számunkra a világot«. A tudatlanságra való hivatkozás ekképpen sugallja eleve minden, a társadalom egészére vonatkozó vita értelmetlenségét.”²⁶

Hayek a piaci működések mechanizmusait a szervezetelmélet oldaláról közelíti meg. A munkamegosztás vonatkozásában a cégek közötti koordinációt jelentősebbnek véli, mint azt, ami e szervezeteken belül történik. A belső információkat mindössze az ár értékkifejezésére korlátozza. „A szabadpiaci árak azt is biztosítják, hogy a társadalom egész szétszórt tudását számba vegyék és felhasználják.”²⁷ Így azonosul nála a szervezeti és piaci kapcsolat.

Arra helyezi a hangsúlyt, hogy a társadalmi intézmények fejlődése minden esetben a hatékonyság elvének maximalizálása érdekében történik. A Buchanannál is felmerülő spontán rend fogalmát a természetes és a mesterséges összetevők kettősségének összefüggésében értelmezi, s ezt azzal kívánja meghaladni, hogy a spontán rendet a természetessé azonosítja úgy, hogy itt az egyedi célok a társadalom nagyobb csoportjai előtt nem ismereteseek. Ebben az összefüggésben a hatékonyság elve megoldás lehet általában a társadalom elosztási mechanizmusaiiban, de ugyanakkor az is igaz, hogy ha a társadalom különféle csoportjai egy más típusú rendszert alakítanak ki, akkor ezt csak a hatékonyság csökkentése árán lennének képesek létrehozni. A hatékonyságot

²⁵ Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1995. 343.. (A továbbiakban: Hayek.)

²⁶ Ohnsorge-Szabó László: *Hayek az igazságosságról és a hatékonyságról*. In. *Pro Philosophia Füzetek*. (1999) 17–18., 27–28. (A továbbiakban: Ohnsorge.)

²⁷ In. Hayek 216.

– társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt – sokféleképpen mérhetjük. Mindennek az a hátulütője, „hogyan amennyiben a hatékonyságot objektív mércének választjuk (a hatékonyságnak egy objektív mércéjét tudjuk adni), nem találunk olyan rendszert a világon, amely ezen mércéhez igazodva termelne. Amennyiben pedig találunk a hatékonyság egy *bizonyos* felfogása szerint működő rendszert (a költségminimalizáló kapitalistát), akkor viszont az a felfogás nem tekinthető objektívnek. Ha létezne megfelelő, mindenki által elfogadott ordinális rendje a minőség fokozatainak, ebben a tekintetben is elképzelhető lenne produktivitásról beszélni.”²⁸

Hayek számára a hatékony társadalom jeleníti meg az igazsághoz való közelítést. Azt állítja ugyanis, hogy ha a szabad piac versenye nyújtja a legtöbbet a közösség bármely tagjának az esélyjavításhoz, akkor a szabadpiac javadalmazását kell igazságosnak tekintenünk. Ezzel szemben „Hayek állításának nyilvánvalóan semmi köze az esélyegyenlőség követelményéhez. Ugyanis ebben nem az egyenlő esélyekről van szó, hanem arról, hogy az adott »javadalmazási szabály« valamilyen értelemben maximalizál: a legtöbb jövedelmet ez hozza létre. Ezt *egy* találmányra kiválasztott egyénnek adva, az ő »esélyeit« ezzel a maximális mértékben javítjuk. Csakhogy a hayeki koncepció alapján ez az egész hipotézis értelmetlen. Hiszen fentebb láttuk, hogy a katallaxis működése egyben az elosztás automatizmusát is jelenti: csak úgy hozza tehát létre a »maximumot«, hogy annak másként való elosztása, mint ahogy az spontánul létrejött, elképzelhetetlen. Azaz értelmetlen feltevés az, hogy *egy* egyénhez rendeljük a különböző modellekben képződő összjólétet, összhasznosságot.”²⁹

Hayek rámutat a politika felelősségére, hiszen az egymástól különböző irányzatok olyan változásokat fogantathatnak a gazdasági és társadalmi hatékonyság vonatkozásaiban, amelyek károsan befolyásolhatják a piac kiegyenlítő szerepét, s konfliktusokat okozhatnak. A választás és annak esélye kívül is eshet a polgár lehetőségein, mivel az adott társadalom egésze alá rendelt ember kénytelen alkalmazkodni a végbemenő fő folyamatokhoz, trendekhez.³⁰

Hayek modellje, minden nagyszerűsége ellenére, adós marad a hatékonyság fogalmának taxatív kidolgozásával, és azzal, hogy az igazságosság fogalmát beleépíti a hatékonyság különböző struktúráiba, nem teszi lehetővé azt,

²⁸ In. Ohnsorge 41.

²⁹ In. Ohnsorge 43.

³⁰ „Mindaddig, amíg csupán a piac kemény fegyelmét ismeri, meglehet, kíváncsibb-nak véli, ha valamely másik értelmes emberi agy irányítja; de mihelyt kipróbálja ezt, nyomban rádöbben, hogy az előbbi még mindig meghagyja neki a választás némi lehetőségét, az utóbbi viszont nem...” In: Friedrich A. von Hayek: *A valódi és a hamis individualizmus*. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992. 138–139.

hogy igazán normatív kereteket nyújtson a modern piaci mechanizmusok lehetőségeinek továbbgondolásához.

Ha napjaink gazdasági folyamatait vizsgáljuk, akkor mindenképpen a legnagyobb szervezett erő, a globális tőkepiac kérdésköreit kell középpontba állítanunk. A 20. század második felében fokozatosan szabadult ki a befektetésre váró tőke a nemzeti keretek ellenőrzöttsége alól, és a nemzetek fölötti gazdasági erőterekben új típusú lehetőségek alakultak ki. „A globális tőkepiac olyan hatalmi koncentráció, amely képes befolyásolni a nemzeti kormányok gazdaságpolitikáját, és ennek révén más politikai irányvonalait is. Manapság a piacok gyakorolják az állampolgársághoz kapcsolódó számonkérési funkciókat: leszavazhatják vagy megszavazhatják a kormányok gazdaságpolitikáját; arra kényszeríthetik a kormányokat, hogy egyes intézkedéseket tegyenek, míg mások megtételében megakadályozhatják őket. A befektetők a jelenlétükkel szavaznak, gyorsan ide-oda járnak az országok között, nagyon gyakran hatalmas pénzeket mozgatva meg. Bár ezeknek a piacoknak egészen más hatalma van, mint a politikai választóknak, mégis olyanná fejlődtek, mint valami globális, a határokon átnyúló gazdasági választói kör, ahol a szavazati jog a tőkejegyzés lehetőségén alapul.”³¹

Mindez együtt járt a pénzpiacok hatalmas növekedésével, s maga után vonta, hogy a pénztőke szinte korlátlan uralomra tett szert. Ennek a folyamatnak az első eleme a múlt század 70-es éveitől a devizapiac globalizálódása, s ezt jól mutatja az, hogy 30 évvel ezelőtt 15 milliárd USA dollár volt a napi forgalom, míg napjainkra ezt megközelítőleg már 3000 milliárdra becsülik. Ez a tendencia hozta létre a kötvénypiac integrálódását is. Egyes elemzők szerint a pénzügyi piacok a világ gazdaság összes mutatói közül a leggyorsabban növekednek. E folyamatok felfoghatók úgy is, hogy a világ gazdaság valójában egy hatalmas kaszinó, ahol a részvényesek, a befektetők és a brókerek különféle szabályok és érdekek alapján játszanak.

Kétszáz évvel ezelőtt még a tőke mozgások jelentették az egyes nemzetgazdaságok erejét, és a pénzforgalom az arany tőzsdéi mozgásához kötődött, s így a kormányok viszonylag kis önállóságot engedhettek meg maguknak. A változás fokozatosan abba az irányba mutatott, hogy egyre jellemzőbbé vált a termelésbe történő befektetés helyett a pénzügyi piacok spekulatív gazdálkodása. Napjaink globális tőkepiaca és a korábbi gazdaság aranyalaprendszere között az időviszonyok sebességének gyorsulásai még jobban átalakították a gazdasági folyamatok technikáit. Fontos szempont itt az, hogy az új elektronikus információs technikák szinte *egyidejűséget* biztosítanak a döntés és a

³¹ Saskia Sassen: *Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2000. 57. Fordította Rotyis József. (A továbbiakban: Sassen.)

végrehajtás között. Az adásvétel ideje a digitális jelek segítségével pillanatszerűvé zsugorodott. Mindez elősegítette a növekedés *exponenciális* jellegét. A nemzetek feletti, globális tőkepiaci hatalmak irányításuk alá vonták a legnagyobb intézményeket (például befektetési alapok, nyugdíjpénztárak, biztosítók, bankkonzorciumok stb.), s ez hatalmas *koncentráció*dást jelentett. Elterjedtek az újszerű pénzügyi műveletek, amelyek megnövelték a piaci kapcsolatokban a *likviditási* szintet. Ezt a folyamatot az Egyesült Államokban átfogóan *érték-papírosítás*nak nevezzük.

Így mobillá válhattak az eddig nem likvid eszközök is.³² A származékos deviza- és kamatügyletek az utóbbi két évtizedben egyre jobban elterjedtek a származékos áruügyletekkel, határidős ügyletekkel párhuzamosan. Mindez felveti korunk piaci mechanizmusainak azt a középponti kérdését, hogy a nemzetek feletti, szabályozatlan piacokon száguldó tőke hogyan hat az egyes országok gazdasági stratégiáira. Az egyes kormányok korábbi gazdasági eszközei – adók, vámok, kamatpolitika, hitelrendszer, tőkekorlátozás stb. – új globális hatásoknak vannak kitéve. Jellemzővé vált, hogy a kamatszabályozás egyre jobban liberalizálódott, és az egyes nemzeti jegybankok a piaci viszonyokban megjelenő keresletet már csak a kamatszint mozgatásával befolyásolják. A korábban említett származékos deviza-, kamat- és áruügyletek kamatpolitikán keresztüli szabályozása azt vonta maga után, hogy csökkent a nemzeti jegybankok gazdaságot kontrolláló szerepe. Az egyre jobban globalizálódó tőkepiac már lehetővé teszi azt is, hogy az egyes nemzetgazdaságok jelentős adósságokat halmozzanak fel, míg ez a Bretton Woods-i rendszer idején (1944–1971) nem volt lehetséges, hiszen az egyes kormányoknak nemzeti adósságaikat államháztartási tartalékaikból kellett kiegyenlíteniük.

Az utóbbi idők államadósságait kereskedésre is alkalmassá tették, s ebben nem játszik szerepet az, hogy az adásvétel tárgya negatív adósság, avagy pozitív pénzügyi összeg. Ennek ellenére a túlzottan eladósodott nemzetgazdaságokat rákényszeríthetik arra, hogy csökkentsék eladósodásuk mértékét.³³ A nem-

³² „1994-re például a származékos ügyletek – az újszerű megoldások egyik típusa – összesített, a tőzsdén kívül és a tőzsdén kötött ügyleteket magában foglaló értéke a világon több mint hárombillió USA dollárra nőtt. Ez a burjánzó növekedés szorosabbá tette a nemzeti piacok közötti kapcsolatokat azáltal, hogy megkönnyítette a különböző pénzügyi eszközök közötti árkülönbségek kihasználását.” In: Sassen 62–63.

³³ „Mexikóba még akkor is dőlt a befektetők pénze, amikor az ország folyó fizetési mérlegének hiánya nagyon gyorsan nőtt, 1994-ben elérve a GDP 8%-át, ami rendkívül magasnak számít. Annak ellenére, hogy a veszélyeztetett szektorokban mind az USA-ban, mind pedig Mexikóban felismerték, hogy a peso fokozatos leértékelésére van szükség, semmit sem tettek. Azután a hirtelen és drasztikus leértékelés, majd a befektetők pánikszere menekülése zűrzavaros helyzetet teremtett a gazdaságban. (A befektetők nemzetisége teljesen másodlagos kérdés ugyan, de az IMF

zetek feletti keretekben egyre jobban függetlenedő deviza- és kötvénypiacok olyan mértékben önállóosodhatnak, hogy nagyban csökkenthetik az egyes kormányok befolyását saját országuk kamat- és devizaárfolyamaira, s ez pedig szorosan összefügg az adott ország költségvetési politikájával. Az állami jegybankok irányító szerepét jelentősen korlátozza az is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a digitális alapú fizetési eszközök a számítógépes rendszerekben mozogva elkerülik a jegybankok információs bázisait.

Ez a folyamat egyre jobban csökkenti annak a lehetőségét, hogy az egyes nemzeti bankrendszerek hatékonyan irányíthassák országuk gazdasági életét. Mindennek következtében az egyes nemzeti kormányok olyan paradox helyzetbe kerülhetnek, hogy nagyobb mértékben kell illeszkedniük a globális tőzsdei trendekhez, mint saját országuk költségvetési és jövedelempolitikájához. A 21. század elején a globális tőkepiac fergeteges sikere olyan hatalmat jelent, amely viszonylag könnyen fegyelmezheti az egyes nemzetek gazdasági folyamatait. *A demokrácia vonatkozásában ez a tendencia felveti azt a kellemetlen kérdést, hogy a kevesek kezében koncentrálódó pénz- és tőkepiacok egyre jobban háttérbe szorítják a társadalmi nyilvánosság kontrollszerepét.*

A nemzetek feletti tőkepiacok alapvető tulajdonsága, hogy csak a legnyereségesebbnek tűnő befektetésekhez nyújtanak fedezetet. Ez együtt jár azzal, hogy ha a világ bármely táján nagy nyereséggel kecsegtető lehetőség merül fel, akkor más országokból ehhez nagy volumenű nyereségkivonást hajtanak végre, s ennek következtében az adott országok nemzeti beruházási- és jövedelempolitikája súlyos csorbát szenvedhet. Mindennek logikus következménye az is, hogy azok az országok, amelyek közvetlenebbül kapcsolódnak a nemzetközi tőkepiacokhoz, jóval sikeresebbek lehetnek, mint amelyek erre nem képesek.

A világméretű, új gazdasági rend vázlatosan bemutatott működése a 21. század elejére egy új helyzetet teremtett a nemzetek számára. Ez a szituáció felveti azt a nemzetközi jogi kérdést is, hogy az egyes államok egyre korlátozottabb szerepet kapnak a világ gazdaság folyamataiban, és egyre kevesebb emiatt a beleszólásuk saját országuk gazdasági, társadalmi és politikai ügyei-be. Jelenleg még nem tisztázott az a kérdés, hogy milyen legitimitást teremt a nemzetek feletti globális gazdaság, és a korábbi állami szabályokat és jogosít-

jelentése szerint leginkább a mexikóiak akartak a pesótól szabadulni.) Fokozatos cselekvéssel valószínűleg ezeknek a költségeknek és irányváltásoknak egy részét el lehetett volna kerülni. A Wall Street elemzői és kereskedői még 1994 végén is a mexikói befektetések mellett érveltek, és egészen 1995 februárjáig húzódott a válság, amikor is a külföldi befektetők elkezdtek csapatostól kivonulni az országból. Az egész egy túlzott mértékű tőkebeáramlással kezdődött, és egy eltűzött mértékű kivonulással fejeződött be.” In: Sassen 66–67.

ványokat hogyan alakítja át. Nehezen belátható annak a következménye, hogy a hatalmi döntések befolyása egyre kevésbé nyomon követhető. Van-e esély arra, hogy a nemzetek feletti hatalmi koncentrációk és az egyes nemzetek államai között létrejön ismét egy egészséges egyensúly? Mindennek tükrében vetődik fel az a kérdés, hogy korunk jóléti államainak fennmaradása és planetáris értelemben egyetemessé tétele milyen pozíciókat tarthat meg és vívhat ki a liberális államból a szociális államba való átmenet időszakában.

Jürgen Habermas szerint a polgári társadalmak képesek a szabad verseny alapján egyrészt önmagukat szabályozni, másrészt megkísérelni, lehetőleg mindenki számára biztosítani a jólétet és az igazságosságot. Ennek kimondott és kimondatlan alapfeltétele, hogy a szabadpiaci csereforgalomba gazdaságon kívüli erők ne avatkozzanak be. Lehetséges-e, hogy a szabadpiac törvényei által meghatározott társadalom a jövőben uralom- és erőszakmentes legyen, és az ármechanizmus szabad kiegyenlítő szerepe ne tegye lehetővé az egyes árutalajdonosok hatalmát mások felett? Megengedi-e az anonim és autonóm cserefolyamat az erőszakmentességet? Képesek-e az államok és nemzetközi szervezetek olyan jogi biztosítékokat teremteni, amelyek garantálhatják a semleges és uralom nélküli magánszféra működését? Képesek lesznek-e az autonóm és demokratikusan létrehozott nemzetközi szervezetek korlátozni a nemzetek feletti keretekbe kiszabadult és hatalmas mennyiségű tőkét koncentráló, jórészt anonim hatalmak öncélú befolyását a világon? „A jogi biztonság, vagyis az állami funkcióknak általános normákhoz való kapcsolása, a polgári magánjog rendszerében kodifikált szabadságjogokkal együtt a »szabadpiac« rendjét védelmezi. A törvény felhatalmazását nélkülöző állami beavatkozások nem azért elvetendőek, mert megsérteneik az igazságosság természetjogilag meghatározott normáit, hanem egyszerűen azért, mert nem lehetne őket előre látni, és ezért pontosan a racionalitás azon jellege és mértéke hiányozna belőlük, mely a kapitalista módon tevékenykedő magánembereknek alapvető érdeke... Magának a törvénynek, melyhez a végrehajtó hatalomnak tartania kell magát, mindenki számára egyformán kötelezőnek kell lennie, felmentést és privilegizálást elvileg nem engedhet meg.”³⁴

Áttekintve a modern piaci kapitalizmus működésének világszerte jellemző, főbb gazdaságtikai problémáit, megállapíthatjuk, hogy a globalizáció teret nyert erői egy új típusú és planetáris érvényű uralmi rendet alakítottak ki, amelyben a klasszikus szabad verseny működése egyre inkább szimbolikussá válik.

³⁴ Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990. 142–144.